

Дьордьяй В. І. – ад'юнкт кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ГВАЛТІВНИКА

Досліджено місце особистості злочинця в системі запобігання злочинності, головні причини вчинення зґвалтувань і значення їх виявлення для запобігання цьому виду злочину. З'ясовано основні кримінологічні характеристики неповнолітнього гвалтівника.

Ключові слова: зґвалтування; особа злочинця; особистість злочинця; причини злочину; кримінологічна характеристика.

Исследованы место личности преступника в системе предупреждения преступности, основные причины совершения изнасилований и значение их выявления для предупреждения этого вида преступления. Определены основные криминологические характеристики несовершеннолетнего насильника.

Ключевые слова: изнасилование; личность преступника; причины преступлений; криминологическая характеристика.

Exploring of the identity of the criminal role in the system of crime prevention, main causes of rapes and the importance of its identification for its prevention. Clarification of the main criminological characteristics of the juvenile offender.

Keywords: rape; identity of the criminal; causes of crime; criminological characteristic.

Зґвалтування є не лише одним з найбільш тяжких насильницьких статевих злочинів, що часто вчиняють за обтяжуючих обставин, а й найбільш поширеним видом серед них. При зґвалтуванні має місце явне, активне посягання на статеву волю чи статеву недоторканність потерпілого, що за своїм психологічним змістом і загальною спрямованістю є саме насильницьким учинком, що спричиняє серйозну моральну чи морально-фізичну шкоду. Ця шкода, її підвищена суспільна небезпека спричинені специфікою фізіологічної та соціальної суті зґвалтування.

Особистість злочинця є однією з найбільш важливих проблем кримінології. Науковці слушно зауважують, що ця проблема є ключем для розуміння сутності злочинності [1, с. 45], оскільки без наукового вивчення тих, хто вчиняє злочини, неможливо ефективно протидіяти злочинності загалом.

Кримінологічне вивчення особистості злочинця дає змогу визначити властивості, які їй притаманні як активному суб'єкту взаємодії із соціальним середовищем. Кримінологічно важливе значення вивчення особистості злочинця полягає також у тому, що дає змогу встановити причини й умови злочинності.

Проблематику протидії статевим злочинам загалом і з'ясуванням зокрема досліджували такі вчені: Ю. В. Александров, Б. В. Андреев, Л. О. Андреева, Г. В. Антонов-Романовський, Ю. М. Антонян, Б. О. Бліндер, В. П. Голуб'єв, Б. Л. Гульман, Г. О. Густов, А. П. Дяченко, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. М. Ігнатов, А. Г. Кальман, М. Й. Коржанський, Ю. Н. Кудряков, І. І. Лановенко, П. І. Люблінський, А. Ж. Машабаєв, П. П. Михайленко, В. С. Мінська, Л. Г. Ординський, П. П. Осипов, С. М. Рахметов, С. Б. Соболева, Ю. К. Сущенко, К. А. Толпекін, М. І. Трофімов, О. П. Філіпов, А. Г. Хамраєва, М. М. Хлинцов, Я. М. Яковлев, В. О. Яхонтов та ін.

Досліджуючи поняття особистості злочинця в кримінології, можна дійти висновку, що одні вчені у своїх дослідженнях уживають термін "особистість злочинця", зокрема М. Ю. Валуйська, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, О. О. Кваша, О. М. Костенко, Г. С. Семаков, І. А. Христинич, інші, зокрема В. В. Вітвицька, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, О. В. Синеокий, використовують термін "особа злочинця".

Різні аспекти проблеми особистості злочинця розглядали фахівці в галузі кримінального права та кримінології, психології та психіатрії. Незважаючи на численні наукові дослідження цього явища, у сучасній кримінології нез'ясованими лишаються певні аспекти проблеми особистості злочинця, зокрема, яке з понять – "особа" чи "особистість" – доцільно і правильно застосовувати, коли аналізують злочинну поведінку людини. Сьогодні у кримінологічній науці застосовують як поняття "особистість злочинця", так і поняття "особа злочинця".

З метою розв'язання проблеми оптимального застосування терміна під час вивчення всіх аспектів поведінки особи, яка вчинила злочин, слід звернутися до тлумачного словника, згідно з яким поняття "особа" – це окрема людина, індивід, людина, яка посідає певне первинне високе становище в суспільстві, колективі [2, с. 685; 3, с. 304]. Особистість розуміють як конкретну людину, з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки [2, с. 685]. Доходимо висновку, що поняття "особа" і "особистість" певною мірою збігаються, принаймні обидва стосуються людини як живої істоти, яка посідає певне місце в ієрархії живих організмів. Однак слід наголосити, що це не тотожні поняття, кожне має свій специфічний зміст, певний унікальний компонент.

Зважаючи на вищенаведене та враховуючи здійснене дослідження щодо сутності дефініції "особистість" у суспільних науках, вважаємо, що поняття "особистість" є більш вдалим у контексті аналізу злочинної поведінки людини, тому що розкриває її внутрішній світ (потреби, мотиви, спрямування тощо). Особистістю слід уважати людину, яка усвідомлює свої дії, здатна керувати власною поведінкою, що виникає через внутрішню необхідність, оцінювати наслідки прийнятого рішення та відповідати за них.

Вивчення структури особистості злочинця, який учинив статевий злочин, має науково-пізнавальне та практичне значення, необхідне для успішного виконання комплексу заходів із запобігання статевим злочинам, оскільки структура особистості дає змогу глибоко проникнути в механізм особистісних властивостей людини й побачити взаємозв'язок між ними та її реальною поведінкою. Структура як філософська категорія – це побудова і внутрішня форма, порівняно стійкий спосіб організації елементів системи, головною складовою якої є внутрішні й зовнішні зв'язки [4, с. 13].

У кримінологічній науці визначення поняття структури особистості злочинця залежить від того, які елементи структури охоплюють учені. Так, в одному з поширених визначень структури особистості злочинця умовно розділяють властивості, що характеризують абстрактного злочинця, на демографічні, соціально-рольові, правові, психологічні, фізіологічні та інші значущі, з кримінологічної позиції однорідні групи властивостей; це також сукупність і співвідношення кримінологічно значущих соціальних рис і психологічних властивостей особистості злочинця [5, с. 726].

Будь-який злочин пов'язаний з особистістю злочинця та конкретною життєвою ситуацією, у якій особистісні установки набувають антисуспільної реалізації. Практика протидії зґвалтуванням, учиненим неповнолітніми, підтверджує органічний взаємозв'язок і взаємозумовленість головних причин зґвалтувань й особистісних установок, що посідають центральне місце в механізмах учинення зґвалтувань. Тому концептуальним підходом до вивчення особистості неповнолітнього ґвалтівника є вивчення причин та умов зґвалтувань.

У кримінологічній літературі теоретичне осмислення причин зґвалтувань ґрунтується переважно на соціологічних підходах. На думку М. М. Корчового, і в теоретичному, і в практичному аспектах доцільно розглядати причини зґвалтувань, що вчиняють неповнолітні, у трьох напрямках: а) соціальному; б) сексуальному; в) психологічному [6].

Низький рівень моральності, стверджують учені, при зґвалтуванні не завжди спричинений низьким рівнем культури й освіти. В одній із кримінологічних праць зазначено, що вчинення зґвалтувань, порівняно з учиненням інших тяжких насильницьких злочинів, пов'язане не тільки й не так з недоліками загальноосвітнього, культурного рівнів і фахової

підготовки населення, як з прорахунками у сфері морально-статевого виховання, передусім, молоді [7].

В аналізованому виді злочинів характерними є, насамперед, вікові особливості гвалтівників: з одного боку, їх моральна деградація перебувала саме на стадії активного наростання, з іншого – поглибив її сам спосіб життя, коли за браком необхідного соціального досвіду поставало безліч проблем, спричинених загостреною статевою цікавістю і, водночас, природним посиленням сексуальних інстинктів на тлі загострення стосунків у сім'ї та школі, а також посилення антигромадських впливів і культу сили, трудової невлаштованості тощо. Практика підтверджує, що своєрідний конгломерат аморальності, соціальної агресивності та збоченої статевої цікавості – це і є головна причина згвалтувань, учинюваних неповнолітніми.

Для дослідження особистості неповнолітнього злочинця, який учинив статевий злочин, важливе значення має соціально-демографічна характеристика, оскільки вона сприяє повноті висвітлення цієї проблеми. Соціально-демографічні ознаки властиві будь-якій особі, і, на перший погляд, кримінологічного значення вони не мають, однак у своїй сукупності надають важливу інформацію, без якої не можна здійснити повну кримінологічну характеристику особистості злочинця. Дослідження соціально-демографічної характеристики злочинця дає змогу виявити чинники, що сприяють формуванню в нього злочинної поведінки. Урахування, крім зазначених ознак, соціально-психологічних чинників сприятиме визначенню ефективних заходів запобігання вчиненню статевих злочинів неповнолітніми.

Розглянемо деякі соціально-демографічні та кримінально-правові характеристики вивчених у процесі дослідження осіб. Як правило, злочини проти статевої недоторканності вчиняють особи чоловічої статі (97,4 %). За даними Державної судової адміністрації, серед засуджених, які вчинили злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи віком від 14 до 16 років, 2004 р. 38,1 % становили засуджені за статеві злочини; 2005 р. – 58,9 %; 2006 р. – 61,2 %; 2007 р. – 90 %. Віком від 16 до 18 років 2004 р. – 50,5 % засуджених; 2005 р. – 60,7 %; 2006 р. – 55 %; 2007 р. – 81,7 % [7].

За віковими особливостями неповнолітні злочинці-гвалтівники, згідно із дослідженням, проведеним М. М. Корчовим, розподілилися так: особи віком від 14 до 15 років – 26,0 %; від 15 до 16 років – 35,3 %; від 16 до 17 років – 33,3 %; від 17 до 18 років – 8,0 % [6].

Так, найбільш високу злочинну активність спостерігаємо в неповнолітніх осіб віком 15–17 років, що становлять 68,6 % від загального числа опитаних гвалтівників [6]. Саме ці дані вказують на одну з головних проблем у вивченні згвалтувань, що полягає в установленні пов'язаних з віком соціально-психологічних та індивідуально-психологічних чинників. Вони стосуються не лише

кримінальної активності, а й інших показників, пов'язаних із зґвалтуваннями, наприклад, з характером застосованого насильства, рівнем його жорстокості, учиненням його в групі чи поодиноці, вибором жертви тощо.

Освітній рівень неповнолітніх злочинців-ґвалтівників становить: 18,6 % – до 8 класів, 35,3 % – 8 класів, 40,6 % – 9–11 класів, 4,6 % – середньо-технічна освіта [6].

За дослідженням С. С. Косенко, у більшості статевих злочинців недостатньо високий освітній рівень: 87 % засуджених мають середню або незакінчену середню освіту, технічну освіту мають 10 %, а вищу – 3 % загальної кількості вивчених злочинців. Отримані дані свідчать, що статеві злочинці мають комплекс негативних якостей, що сформувалися внаслідок неналежного освітнього рівня, недоліків виховання тощо [8, с. 48].

За соціальним станом неповнолітніх злочинців можна розділити так: із сім'ї робітників – 55,3 %, селян – 33,5 %, інтелігенції – 11,2 %.

За показником сімейного становища результати такі: у 0,6 % неповнолітніх злочинців-ґвалтівників шлюб був зареєстрований, у 0,4 % шлюб розірвано, а 99,0 % були неодруженими [6]. У сучасному українському суспільстві поглиблюється усвідомлення того, що зміцнення сімейних відносин є одним із найважливіших факторів стабільності, сталого розвитку особистості, фізичного та духовного здоров'я нації. Передусім це стосується неповнолітніх, для яких сім'я є природним середовищем, у якому існують найбільш сприятливі умови для належного розвитку та виховання [9, с. 33]. Водночас проблеми, що виникають під час сімейного виховання дітей, негативно впливають на формування здорового молодого покоління.

Сучасні наукові дослідження свідчать про велику кількість розлучень, неповних сімей, дисфункціональних шлюбно-сімейних взаємин тощо. Соціально-економічні труднощі, політичні кризи, атмосфера невизначеності й нестабільності негативно позначаються на спроможності сім'ї ефективно функціонувати, спричиняють загострення низки сімейних проблем [10, с. 102].

Формування схильності до насильства значною мірою залежить від особистого досвіду молоді людини, насамперед, досвіду переживання насильства стосовно себе особисто. Слушно зазначають учені, що осіб, які вчиняють насильницькі злочини, зокрема статеві, виховували в сім'ях, у яких постійно застосовували насильство стосовно будь-кого з членів родини [11, с. 175–187].

В умовах неблагополучної сім'ї статеve виховання дітей або практично відсутнє, або набуває формального й навіть явно спотвореного характеру [12, с. 362]. Важливим чинником є обставина, що сімейне неблагополуччя не тільки обмежує моральний розвиток, а й не сприяє статеovому вихованню дітей. Це спричиняє

формування комплексу сваволі та ілюзій, що є причиною злочинної поведінки, зокрема й статевої, щодо неповнолітніх.

Отже, на механізм злочинної поведінки осіб, які вчинили статевий злочин, значний вплив справляли сім'ї засуджених. Тому можна виокремити такі основні обставини, що спричинили неправильне формування особистості майбутнього злочинця в сім'ї:

1) невиконання батьками своїх обов'язків стосовно статевого виховання дітей;

2) неналежний приклад батьків для наслідування. Таким чином, сім'я не виконує покладеної на неї функції соціального контролю та забезпечення позитивної поведінки в статевих відносинах між людьми.

Згвалтування, порівняно з іншими тяжкими насильницькими злочинами, частіше учиняють неповнолітні особи раннього юнацького віку. Особи віком до 21 року включно становлять серед насильників близько двох третин. Найбільш висока злочинна активність неповнолітніх віком 16–17 років. Наведені дані вказують на одну з основних проблем у вивченні згвалтувань, що полягає в установленні чинників, що обумовлюють вікові відмінності в суспільно небезпечній поведінці чоловіків. Згвалтування в більш небезпечних формах частіше учиняють неповнолітні.

Саме цю кримінологічну обставину врахував український законодавець, установивши кримінальну відповідальність за згвалтування з 14-ти років, оскільки саме з цього віку морально-статева розбещеність починає активно набирати силу в конкретних умовах вседозволеності та сімейно-шкільної бездоглядності.

Про актуальність вивчення психологічної характеристики особи злочинця зазначали такі відомі кримінологи, як В. Фокс, Б. С. Волков, О. Б. Сахаров. Зокрема, Б. С. Волков зауважував, що не можна не враховувати значення індивідуально-психологічних особливостей особистості при вчиненні конкретного злочину, адже вони можуть визначати поведінку особистості [13, с. 22].

Біологічні, психологічні та соціальні фактори визначають індивідуально-психологічні якості злочинця й детермінують його протиправні дії. Тому для дослідження поведінки зазначеної категорії злочинців слід простежити умови розвитку їх особистості, починаючи з дитинства.

Ю. М. Антонян зазначає: якщо "психологічний центр" в особі матері, батька чи будь-якої іншої особи не виконує покладених на нього функцій, у немовляти (спочатку на несвідомому рівні) з'являється відчуття незахищеності й неспокою. Крім того, у дитини може не сформуватися потреба в інших людях, спілкуванні з ними, що може закласти основи майбутнього психологічного відчуження індивіда, його особистої позиції неприйняття навколишнього середовища, нерозуміння його і навіть очікування загрози ззовні [14, с. 55–56].

Руйнівний вплив на психологічний стан людини здійснює алкоголь [15, с. 75]. У стані алкогольного сп'яніння знижується рівень критичності та самоконтролю, змінюється характер сприйняття інших осіб і підвищується рівень імпульсивності, агресивності. Зловживання алкогольними напоями є чинником, що спричиняє соціальну й культурну деградацію особистості.

Проведене Ю. М. Антоняном і С. П. Поздняковою обстеження півтори тисячі сексуальних злочинців виявило, що 75 % з них є осудними. З них 75,2 % становлять особи із психічними аномаліями. Розлади статевого потягу серед загальної кількості досліджуваних осіб виявлено у 45,8 % випадків. За ступенем виразності цих розладів і характером їх збочення можна виокремити дві відповідні групи. Перша група – преверсії (порушення, збочення), що спостерігалися у 63 % із загальної кількості осіб з розладами статевого потягу. Преверсії, що належать до цієї групи, розвивалися переважно на патологічному підґрунті. Сюди віднесено осіб, у яких порушення статевого потягу виражено значною мірою, які протягом тривалого часу цілком або частково заміщали нормальний статевий потяг. Серед них значна частина неосудних. До другої групи віднесено осіб з відхиленнями сексуального потягу, що встановлено у 37 % осіб, у яких виявили порушення статевого потягу. У цих осіб сексуальні розлади виявлялися в окремих преверсних елементах, що спостерігалися в сексуальній поведінці як девіантні тенденції (сексуальні фантазії, мрії, домагання, що мають неприродний характер). Розлади мали перехідний, транзитний характер. Реалізації статевого потягу, з його наявною тенденцією до збочення, сприяли алкоголізація, негативний вплив мікросоціального оточення й інші фактори. Серед сексуальних девіантів переважали особи із психічними аномаліями, визнані осудними та психічно здоровими [16, с. 51]. Як свідчить проведене дослідження, особи, які вчинили статеві злочини, незважаючи на те, що вони мали психічні розлади, не виключали осудності, тобто були здатні розуміти характер своїх дій і керувати ними.

Таким чином, причини зґвалтувань належать переважно до явищ психологічного порядку. Вони мають глибинний, здебільшого несвідомий характер. Об'єктивні чинники є лише зовнішніми умовами. Оскільки причинами зґвалтувань є переважно психологічні чинники, які звичайно не є усвідомленими, важливого значення набуває рання профілактична робота, яку слід здійснювати з допомогою лікарів – психологів, психіатрів, сексологів, сексопатологів та ін.

Нагальною є необхідність розроблення психокорекційних методик, що могли б застосовуватися до неповнолітніх гвалтівників. Доцільно створювати їх за участю відповідних фахівців. Кримінологічне дослідження особистості злочинця, який учинив статевий злочин, передбачає вивчення системи властивостей, що в сукупності спричиняють учинення злочину. Структура особистості досліджуваного

злочинця відображає не тільки різноманіття її властивостей, а й її роль у механізмі злочинної поведінки. Якщо в особи з дитинства формується неадекватне розуміння природного задоволення статевих потреб, очевидно, що вона досить часто сама чинить статеve насильство стосовно інших або сама стає жертвою статевих злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика / Аванесов Г. А. – М.: Акад. МВД СССР, 1980. – 526 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь, ВТФ “Перун”, 2002.
3. Новий тлумачний словник української мови / [уклад. І. О. Радченко]. – К.: Абетка, 2006. – 804 с.
4. Бурлаков В. Н. Уголовное право и личность преступника / Бурлаков В. Н. – СПб., 2006. – 240 с.
5. Криминология: [учеб.] / [под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова]. – М.: Юристъ, 2007. – 734 с.
6. Корчовий М. М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Корчовий М. М. – К., 2000. – 189 с.
7. Інформаційно-аналітичні матеріали про кількість та склад засуджених осіб за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи: лист Державної судової адміністрації України від 27 берез. 2009 р. № 14-1863/09.
8. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Косенко Світлана Сергіївна. – К., 2004. – 213 с.
9. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Белова Ольга Іванівна. – К., 2006. – 186 с.
10. Мартиненко О. Аналіз підходів до визначення духовної культури / О. Мартиненко // Соціальна психологія. – 2008. – № 6. – С. 102.
11. Шестаков Д. А. Семейная криминология: Криминофалистика / Шестаков Д. А. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 389 с.
12. Лановенко І. І. Проблеми вибору в криминології / І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь: УФЕІ, 1999. – 457 с.
13. Волков Б. С. Криминологическое исследование личности преступника в советском праве / Б. С. Волков // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979. – С. 22.
14. Валуйська М. Ю. Криминологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Валуйська Марина Юріївна. – Х., 2002. – 179 с.
15. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики деліквентності неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Благута Роман Ігорович. – К., 2006. – 219 с.
16. Антонян Ю. М. Кримінальна сексологія / Антонян Ю. М., Ткаченко А. А., Шостакович Б. В.; под ред. Ю. М. Антоняна. – М.: Спартак, 1999. – 484 с.